

УДК 340.116.05(4-6ЄС)

**ПРАВО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ЯК ЧИННИК ТРАНСФОРМАЦІЇ
ПРАВОВИХ СИСТЕМ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ**

Передерій О. С.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна

Анотація: у статті з позицій загальнотеоретичного аналізу наведено характеристику трансформаційних перетворень, які відбуваються з національними правовими системами держав Європи під впливом права Європейського Союзу. Висвітлено специфіку регуляторних властивостей права Європейського Союзу, які обумовлюють зміну структурно-функціональних складових національних правових систем як держав-членів Союзу, так і країн, які співпрацюють з ним і мають за мету стати членом альянсу у перспективі. Розкрито роль права Європейського Союзу як чинника зміни національних правових систем держав Європи в умовах активізації європейських інтеграційних процесів, виходу Великобританії зі складу Союзу, визначено вплив універсальних цінностей на трансформацію національних правових систем Європейського Союзу, обґрунтовано значення права Європейського Союзу як передумови трансформації ідеологічної компоненти національних правових систем європейських держав та інші аспекти.

Ключові слова: правова система, трансформація правової системи, Європейський Союз, право Європейського Союзу, європейська інтеграція, правова ідеологія, Україна, Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом.

Аннотация: в статье с позиций общетеоретического анализа излагается характеристика трансформационных изменений, которые происходят с национальными правовыми системами государств Европы под воздействием права Европейского Союза. Описана специфика регуляторных свойств права Европейского Союза, которые обуславливают изменение структурно-функциональных составляющих национальных правовых систем как государств-членов Союза, так и стран, которые сотрудничают с ним и имеют цель стать членом альянса в перспективе. Раскрыта роль права Европейского Союза как фактора изменения национальных правовых систем государств Европы в условиях активизации европейских интеграционных процессов, выхода Великобритании из состава Союза, определена роль универсальных правовых ценностей в процессе трансформации национальных правовых систем Европейского Союза, обосновано значение права Европейского Союза в качестве предпосылки трансформации идеологической компоненты национальных правовых систем европейских государств и иные аспекты.

Ключевые слова: правовая система, трансформация правовой системы, Европейский Союз, право Европейского Союза, европейская интеграция, правовая идеология, Украина, Соглашение об ассоциации между Украиной и Европейским Союзом.

Annotation: in the article from the standpoint of the general theoretical analysis, a description of the transformational transformations that take place with the national legal systems of the states of Europe under the influence of the law of the European Union are given. There also describes the specifics of the regulatory properties of the European Union law, which stipulate a change in the structural and functional components of the national legal systems of both the member states of the Union and the countries that cooperate with it and aim to become a member of the alliance in the long term. The role of the rights of the European Union is shown as a factor of change of national legal systems of the European states in the conditions of activation of processes of association of Europe, an exit of Great Britain from the structure of the Union, influence of universal values on transformation of national legal systems of the European Union is defined, the value of the right of the European Union as prerequisites of transformation ideological components of national legal systems of the European states and other aspects is proved.

Key words: legal system, transformation of the legal system, European Union, European Union law, European integration, legal ideology, Ukraine, Association Agreement between Ukraine and the European Union.

Правова карта сучасного світу нараховує близько двохсот правових систем, існування і функціонування кожної з яких детермінується наявністю суверенної держави. Незважаючи на історично обумовлені особливості і відмінності правових систем конкретних держав, наукове тлумачення категорії «правова система» відображає комплекс взаємозалежних субстанціональних, діяльнських, загальних і спеціальних юридичних засобів, які використовують суб'єкти соціальних відносин для досягнення приватних та публічних цілей [1, с. 9]. Пояснюючи структуру правової системи, теорія держави і права пропонує значну кількість підходів до визначення її складових. За основу ми оберемо наукову позицію Х. Бехруза, який до компонентів правової системи відносить право, законодавство як форму виразу права, інституції здійснення правової політики держави, юридичну практику, механізм правового регулювання, правореалізацію, правовідносини, стан законності і правопорядку [2, с. 46]. Кожен з елементів

правової системи є динамічним явищем юридичної дійсності, що постійно розвивається і видозмінюється під впливом чинників різного ґатунку.

У ХХ столітті одним із найбільш значущих політико-правових феноменів у світі стало створення особливого наддержавного об'єднання країн Європи – Європейського Союзу (далі – ЄС). Сутнісною властивістю ЄС є формування особливої наднаціональної політико-правової системи і, зокрема, створення права ЄС як системи універсальних норм і принципів наддержавної дії, які підлягають обов'язковій імплементації у національні правові системи кожної держави, яка стає членом альянсу. Відповідно, наднаціональні нормативно-правові приписи Союзу стали чинником структурно-функціональних трансформацій національних правових систем держав Європи, які вступили до ЄС, або співпрацюють з ним на засадах асоціації. У зв'язку з цим, *актуальним завданням юридичної науки* є дослідження ролі права ЄС у системі чинників трансформації національних правових систем як держав-учасників ЄС так і країн, які планують вступити до європейської спільноти у перспективі. Відповідно, метою *статті* є визначення специфічних властивостей права ЄС, сприйняття яких на внутрішньодержавному рівні обумовлює трансформаційні зміни у національних правових системах держав Європи.

Теоретичною основою змісту статті є ідеї, репрезентовані в наукових працях і публікаціях Х. Бехруза, О. Войтановича, А. Гуменюка, О. Денисенка, О. Скакун, П. Фонтена, І. Яковюка та інших науковців. Також у процесі формування змісту статті використовувалися аналітичні матеріали, які відображають реалії геополітичних процесів за участю ЄС та акти міждержавного права ЄС.

Право ЄС як цілісна і завершена система формувалося тривалий період часу, який дорівнює історії самого ЄС і процес його удосконалення триває постійно і безперервно. Так, первинний прообраз ЄС – Європейське об'єднання вугілля та сталі, яке виникло за ініціативою Бельгії, ФРН, Францією, Люксембургом, Нідерландами і Італією 18.04.1951 р. заклало основи для розвитку загальноєвропейських стандартів фінансової, податкової, інвестиційної, промислової та соціальної політики, до якої залучалися нові учасники – держави Європейського континенту [3]. Згодом, інтеграційні процеси призвели до формування зони вільної торгівлі у межах Європейської економічної спільноти (1957), відміни митних зборів (1968), інституціоналізації самого ЄС (1991-1993), тотальної конвергенції національних економічних і безпекових систем (2002 – і по теперішній час).

Якщо розглядати європейську інтеграцію крізь призму юридичного світорозуміння, то стає очевидним, що політико-юридичний зміст категорії «європейська інтеграція» відображає спільну діяльність суверенних держав, спрямовану на вироблення і дотримання універсальних регуляторів міждержавної взаємодії, які мають чітке правове вираження і закріплюються в установчих договорах ЄС. Система подібних наддержавних регуляторів є, фактично, «правилами гри» для взаємодії держав європейського континенту не лише в економічній, а й у політико-правовій і культурній сферах. Таким чином, право ЄС ствердилося як еталон для розбудови національних правових систем держав, котрі були першими засновниками ЄС, а також держав, що поповнили або лише планують поповнити лави Союзу пізніше.

Практика розвитку глобальної наддержавної європейської правової системи доводить, що право ЄС починаючи з 1950-років чим далі більше ставало вагомим чинником впливу на національні правові системи не лише держав Європи і країн світу. Напрямів і форм такого впливу можна виокремити значну кількість. Зосередимо свою увагу на кількох, які мають, на наш погляд, принципове значення в аспекті стимулювання перетворень структурних і функціональних елементів національних правових систем.

Перше, на чому ми зосередимо увагу є те, що *право ЄС регламентує організаційно-правові умови розвитку інтеграційних процесів як таких*. У цьому аспекті доцільно зазначити, що беручи участь у євроінтеграційних процесах національні правові системи країн-членів ЄС змінюються, адже на рівні внутрішнього законодавства суверенні держави змушені детально регламентувати визначені актами ЄС модальності регулювання тих чи інших відносин у різних сферах. Більш того, держави, які виявили бажання вступити в ЄС зобов'язані трансформувати власну правову систему шляхом імплементації інститутів права ЄС у національну практику державного будівництва задля приведення економічних і політико-правових показників розвитку до рівня інших держав-членів. Сприйняття права ЄС на національному рівні суверенними державами політично збільшує їх інтегративний потенціал і задає, як зауважує І. В. Яковюк, національним правовим системам наднаціональний вектор розвитку [4, с. 250].

Поряд з наведеною вище характеристикою слід згадати й те, що незважаючи на значний інтегративний потенціал права ЄС зараз *триває розробка нормативної моделі реалізації зворотного інтеграції процесу – процесу виходу Великобританії зі складу ЄС (процедура «Brexit»)*. Слід зауважити, що процедура «Brexit» за своїм юридичним процесуальним змістом не має аналогів в історії ЄС, кількісний склад якого лише постійно розширювався. Після того, як на референдумі 23.06.2016 р. більшість населення Великобританії підтримало ідею виходу королівства зі складу об'єднаної Європи, на рівні права ЄС розпочався процес формування максимально прийнятної правової формули реформування відносин Союзу з Англією під час виходу з ЄС та після цього. Слід визнати, що до подібного прецеденту станом на 2016 р. право ЄС і правова система Англії не були готовими. Ця обставина поклала початок масштабній роботі з підготовки угоди між Британією і ЄС про вихід Британії із складу Союзу [5]. Проект Угоди було оприлюднено на сайті Європейської Комісії у 2018 р. Документ складається з шести частин, включаючи вступні положення, права громадян, а також питання торгівлі, фінансового врегулювання, перехідні механізми та інституційні положення, і протокол по Ірландії/Північній Ірландії [6]. Станом на середину листопада 2018 р. тривають консультації з приводу його остаточного змісту і схвалення.

У продовження викладеного слід зауважити, що трансформація англійської правової системи на період виходу держави з ЄС обумовлена звузненням спектру правових зв'язків Сполученого Королівства з правовою системою ЄС, ліквідацією існуючих раніше правових форм взаємодії, дистанціювання від загальноєвропейського правового простору. Так, першочерговими завданнями правової системи Англії для виходу з ЄС є визначення на основі принципів права ЄС статусу королівства як учасника єдиного митного простору ЄС, зони вільної торгівлі,

визначення форм участі британських фінансових корпорацій в інвестиційній політиці ЄС, окресленні засад британської міграційної політики, розробки нормативних основ організації і функціонування дипломатичного представництва ЄС у Великобританії, вироблення нової моделі транскордонного співробітництва у форматі «ЄС – Англія – Ірландія – Північна Ірландія» та інше. Крім цього, підвищується градус напруги навколо питання щодо приналежності Британії Фолклендських островів, адже після старту процедури «Brexit» Аргентина активізувала зусилля спрямовані на запровадження власної юрисдикції на архіпелазі. Річ у тім, що вихід Британії з ЄС автоматично означає припинення чинності Лісабонської угоди 2007 р. у відповідності до якої держави-члени ЄС розглядають Фолклендські острови як Британську заморську територію і забезпечують Британії як члену ЄС політичну підтримку і спільний захист територіальної цілісності. З урахуванням негативного досвіду англо-аргентинської війни 1982 р., а також того, що під час роботи 73-ої Генеральної Асамблеї ООН у 2018 р. президент Аргентини М. Макрі офіційно заявив, що Аргентина докладе максимуму зусиль по включенню Фолклендських островів в її територіальний устрій держави, наслідки виходу Британії з ЄС в аспекті подальшого статусу цієї «заморської території» можуть бути неоднозначними [7]. За цих умов Англія ризикує зменшенням арсеналу правових і міжнародно-правових засобів забезпечення своєї територіальної цілісності.

Так чи інакше, але вже сьогодні можна констатувати, що «Brexit» став своєрідним імпульсом для перетворень як права ЄС, так і національної правової системи британців. Очевидним є лише те, що у зв'язку з виходом Англії з Євросоюзу розпочинається масштабний процес обопільних перетворень правових систем обох сторін, результативність якого буде визначатися реаліями європейської геополітичної кон'юнктури і внутрішньополітичними процесами у самій Великобританії.

Наступна особливість права ЄС як чинника модифікаційних змін правових систем країн Європи *є те, що його положення закріплюють уніфіковані для держав-членів спільні ідейні засади розвитку і функціонування правових систем держав*, які є членами ЄС, або намагаються вступити до Союзу у подальшому. У правничій термінології ідейні засади функціонування наддержавної правової системи ЄС отримали назву «універсальні цінності». Універсального характеру таким цінностям надає те, що вони нормативно закріплюються на наддержавному рівні у правових актах ЄС, а їх реальне втілення і забезпечення відбувається на рівні функціонування і розвитку національних правових систем держав-членів як самого ЄС, так і інших країн, що беруть участь у процесах європейської інтеграції.

Вичерпного переліку універсальних цінностей ЄС не існує. Разом із тим, орієнтуючись на положення ст. 2 Розділу I Договору про Європейський Союз (Маастрихтського договору) від 07.02.1992 р. універсальними цінностями ЄС є: людська гідність, свобода, демократичний державний устрій, рівність перед законом, правова держава, права людини, права осіб, що належать до національних, релігійних і інших категорій меншин [8]. Доцільно зазначити, що категорія «цінність» у правовій доктрині ЄС є неоднозначним поняттям і у нього закладаються різні змісти¹. Але формальне закріплення зазначеної категорії в установчих документах ЄС має на меті підкреслити, що європейська інтеграція та створення у її результаті універсальні правові канони мають відповідати ідеалам моралі та ні в якому разі не суперечити їй [9, с. 248].

Універсальні цінності ЄС закладені в основу формування нормативно-регулятивної, функціональної і ідеологічної компоненти національних правових систем держав-членів альянсу. У зв'язку з цим, внутрішнє законодавство держав-членів ЄС передбачає функціонування чітких організаційно-правових механізмів гарантування у суспільстві плюралізму, попередження і припинення проявів дискримінації і нетерпимості, гарантує рівність перед законом кожному учаснику суспільного життя, передбачає демократичні засади формування і функціонування державного механізму. Більш того, європейські країни на рівні державного управління втілюють відповідні постулати. Усі ланки державного механізму та урядування, включаючи органи охорони правопорядку, у своїй діяльності зобов'язані сприяти збереженню і примноженню універсальних цінностей задля забезпечення інтересів народів об'єднаної Європи. Завдяки культивуванню універсальних цінностей на рівні національних правових систем, об'єднаний правовий простір ЄС набув статусу «території свободи, безпеки і правосуддя», де кожен захищений законом і має рівний доступ до правосуддя. Основною гарантією цього є, як зауважує П. Фонтен, є вирішення складного завдання – безперервно працювати над поглибленням співробітництва урядів держав ЄС [10, с. 6].

У контексті зазначеного слід зауважити, що універсальні цінності, які виробило право ЄС поступово набувають значення основоположних засад трансформації правового устрою для інших держав Європи, які не є членами ЄС. Так, країни світу, уклавши з ЄС угоду про асоціацію (Грузія, Молдова, Україна) або угоду про налагодження асоціації (Туреччина, Республіка Чилі) офіційно взяли на себе зобов'язання цінувати базові постулати права ЄС та активно їх імплементувати у функціонування національних правових систем і практику державного будівництва. Зокрема, у відповідності до Угоди про асоціацію між Україною і ЄС дотримання українською стороною цінностей ЄС є запорукою зближення сторін і залучення України до участі у європейських політиках [11]. Виконання зазначеного зобов'язання є багатоступеневим завданням, що передбачає впровадження нових стандартів функціонування всіх компонентів правової і економічної системи держави. Так, напрями трансформації правової системи України у зв'язку з імплементацією Угоди про асоціацію з ЄС нараховують 1943 пункти і визначені у спеціальному урядовому документі [12]. Незважаючи на певну проблематику сприйняття деякими національними правовими системами держав світу універсальних загальноєвропейських правових цінностей, право ЄС чим далі більше впливає на правові системи держав світу і стверджує власний екстериторіальний характер.

У додаток до наведеного вище, доцільно акцентувати увагу також на тому, що *право ЄС потенційно впливає на ідеологічну компоненту національних правових систем держав Європи*. Правові засади створення і функціонування ЄС, юридична універсалізація та юридичне закріплення цінностей ЄС, спільні стандарти правозахисної діяльності поступово сприяли формуванню специфічної загальноєвропейської правової ідеології.

Основоположним її елементом стала ідея недоторканості, непорушення, верховенства основних прав і свобод людини, які закріплені у Європейській конвенції з прав людини та прецедентній практиці Європейського Суду з прав людини, відсутність кордонів [13, с. 21].

Трансформація ідеологічної компоненти національних правових систем має свою специфіку. Якщо такі елементи національних правових систем як система права, система законодавства, правові відносини, правова політика трансформуються під безпосереднім впливом нормативно-регуляторних властивостей права ЄС і імплементації його конкретних інститутів, то ідеологічна компонента змінюється переважно через інформаційно-комунікативний вплив права ЄС на правове виховання громадян, правову освіту, зміст юридичної практики адвокатів, суддів, прокурорів, правозахисників тощо. Відповідно, об'єктивним явищем стає сприйняття, юридична оцінка та наслідування правових цінностей, ідей та ідеалів правової системи ЄС на рівні широких верств населення. Беручи до уваги ту обставину, що правову ідеологію неможливо оцінити або відобразити кількісними показниками або точними характеристиками, підхід до розгляду правової ментальності населення держав Європи є багато у чому неоднозначним. Це обумовлено тим, що трансформація ідеологічної складової правової системи держави не обмежується нормативними приписами, а визначається ступенем зміни правосвідомості кожного громадянина. Так чи інакше, але зміст нормативно-правових приписів ЄС лежить в основі постулатів «просвропейської» правової ідеології народів Європи. Відповідно, це дозволяє вважати право ЄС «двигуном» двигуном формування спільного загальноєвропейського гуманітарного простору, який як стверджують А. Гуменюк та К. Денисенко, передбачає спільність загальноєвропейських ідей, змістів, символів, значень, які сприяють ментальному об'єднанню громадян країн-членів ЄС і відкривають шлях до побудови європейського суспільства [14, с. 23].

Окрім зазначеного, право ЄС має безпосередній вплив на національні правові системи держав-членів і держав, які тісно співпрацюють з ЄС на умовах асоціації в частині *встановлення на законодавчому рівні уніфікованих для держав-членів стандартів технічного регулювання виробництва і оцінки якості продукції, організації ринку товарів та послуг, правила економічної конкуренції*. На сьогодні система технічного регулювання в ЄС передбачає усунення технічних бар'єрів у торгівлі і чітку систему вимог до безпечності і якості продукції, які містяться у технічних регламентах ЄС. Будь-яка держава, суб'єкти якої мають намір представити на ринку ЄС власну продукцію, має вжити заходів задля того, щоб продукція відповідала технічним стандартам регулювання якості, які передбачені у Регламенті Ради ЄС № 765/2008 від 09.08. 2008 р. та Рішенні Європейського Парламенту та Ради ЄС № 768/2008 від 09.08.2008 р. [15], [16].

Сприйняття норм технічного регулювання виробництва і оцінки якості продукції ЄС відбувалося у багатьох державах, які виходили на загальноєвропейський ринок. Цьому у більшості випадків передувало укладення з ЄС Угоди про оцінку відповідності та взаємну прийнятність промислових товарів (Угода АСАА). Цим шляхом йшли такі держави як Японія, США, Канада, Австралія, Нова Зеландія, Швейцарія, Ізраїль [17]. У ст. 57 Угоди про асоціацію передбачено, що у перспективі Україна має укласти з такою угодою з ЄС. Підписання документу дало б змогу національній продукції вільно просуватись на внутрішньому ринку ЄС без додаткового проведення процедур оцінки відповідності якості. Це зумовило б значні трансформаційні зміни на рівні системи національного законодавства, а особливо – сприяло б трансформації системи нормативно-технічного регулювання якості продукції, стало чинником прискорення модернізації національної економіки.

Зазначене вище підтверджує, що зі всіх чинників, які обумовлюють трансформацію національних правових систем європейських держав, право ЄС є одним із найбільш впливових. Це обумовлюється не лише особливостями його змісту і міждержавним характером дії, а й намаганням європейських держав стати членом ЄС і адаптувати правові стандарти організації суспільного життя до національної практики державотворення. Пріоритети трансформації правової системи України, які сформульовано в Угоді про асоціацію між Україною і ЄС, передбачають системну роботу задля ефективності інноваційних перетворень всіх елементів національної правової системи. Результативність їх проведення багато у чому залежить від політичної волі керівництва держави системно проводити на національному рівні комплексні реформи у державі.

ПРИМІТКА

1. На сьогодні у науковому і експертному середовищі держав-членів ЄС існує точка зору про те, що вести мову про «універсальні цінності» ЄС некоректно. На переконання ідеологів такого підходу це обумовлюється тим, що у правовому просторі ЄС відчутною залишається культурна і ментальна різниця між східною і західною частиною Європи, між північною і південною. У зв'язку з цим, науковці Тілбурзького університету в Голландії ще у 2013 р. запропонували ввести у науковий обіг категорію «унікальні цінності» які відображають лише ті цінності, які притаманні соціально-правовій системі об'єднаного ЄС і існування яких не є характерним для інших держав Європи [Європейські цінності]. Проте, така точка зору не стала уніфікованою і залишається сьогодні предметним полем для наукових дискусій – Олександр Передерій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Скакун О.Ф. Правова система України на правовій карті світу. Доповідь № 1. Харків: Еспада, 2004. 96 с.
2. Бехруз Хашматула. Введение в сравнительное правоведение: учебное пособие. Одесса: Юридическая литература, 2002. 328 с.
3. Європейська інтеграція *Енциклопедія історії України* URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Europeyska_integraciya (дата звернення: 04.11.2018)
4. Яковюк І. В. Правові основи інтеграції до ЄС: загальнотеоретичний аналіз. Харків: Право, 2013. 760 с.
5. ЄС і Великобританія визначилися з перехідним періодом для «Брексіту» *LB.ua* URL: https://ukr.lb.ua/world/2018/03/19/392998_ies_i_velikobritaniya_viznachilisya_z.html (дата звернення: 04.11.2018)
6. Оприлюднено перший проект угоди по Brexit *РБК-Україна* URL: <https://www.rbc.ua/ukr/news/obnarodovan-pervyy-proekt-soglasheniya-brexit-1519820311.html> (дата звернення: 15.11.2018)

7. Все на выход: может ли брексит стоить Великобритании части заморских территорий *RT News* URL: <https://russian.rt.com/world/article/568065-breksit-territorii-velikobritaniya> (дата звернення: 04.11.2018)
8. Договор о Европейском Союзе от 07 февраля 1992 г. // Кашкин С.Ю. Европейский Союз: основополагающие акты в редакции Лиссабонского договора с комментариями / Кашкин С. Ю., Кутафин О. Е., Четвериков А. О.; пер. с англ. А. О. Четвериков; под ред. С. Ю. Кашкина. М. ИНФРА – М. 2008. С. 166 - 210
9. Степанова О. Г. Пріоритети правоохоронної діяльності держави як члена Європейського Союзу (теоретико-правовий аспект). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Право.* 2014. № 1106, вип. 17. С. 247-249.
10. Паскаль Фонтэн Европа в двенадцати уроках. Люксембург. Бюро офіціальних публікацій Європейського Союзу. 2010. 80 с.
11. Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Закон України від 16.09. 2014 р. № 1678-VII. Відомості Верховної Ради України. 2014 р. № 40. Стаття 2021
12. Про виконання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Постанова Кабінету Міністрів України від 25.10.2017 р. № 1106. Урядовий кур'єр. 2018. № 52
13. Войтанович О. Трансформація правової ідеології в Україні в контексті підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. *Юридична Україна.* 2014. № 10/2014. С. 20-26
14. Гуменюк А. Г., Денисенко К. Ю. Особливості формування загальноєвропейського гуманітарного простору: місце України. *Актуальні проблеми міжнародних відносин.* 2012. № 105. С. 22-38
15. REGULATION (EC) No 765/2008 OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL of 9 July 2008 setting out the requirements for accreditation and market surveillance relating to the marketing of products and repealing Regulation (EEC) No 339/93 *eur-lex.europa.eu* URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2008:218:0030:0047:EN:PDF> (дата звернення 15.11.2018 р.)
16. DECISION No 768/2008/EC OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL of 9 July 2008 on a common framework for the marketing of products, and repealing Council Decision 93/465/EEC *eur-lex.europa.eu* URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2008:218:0082:0128:EN:PDF>
17. Технічне регулювання в ЄС *Представництво України при Європейському Союзі та Європейському Співтоваристві з атомної енергії* URL: <https://ukraine-eu.mfa.gov.ua/ua/Ukraine+-+EU+export-import+helpdesk+/Non-tariff+regulation/Technical+Regulation> (дата звернення 15.11.2018 р.)